

ZIYORAT VA DINIY TURIZM: TAFOVUT, O'XSHASHLIKLARNING ILMIY-NAZARIY TAHLILI

NUTFILLO SALIMOVICH IBRAGIMOV

Buxoro Davlat Universiteti, i.f.d., dotsent

<https://orcid.org/0000-0003-0937-2356>

BEKZOD SHERZODOVICH SHARIPOV

Buxoro Davlat Universiteti, Turizm (ziyorat turizmi) mutaxassisligi magistranti

ПАЛОМНИЧЕСТВО И РЕЛИГИОЗНЫЙ ТУРИЗМ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗЛИЧИЙ И СХОДСТВ

ИБРАГИМОВ НУТФИЛЛО САЛИМОВИЧ

Бухарский государственный университет, д.э.н.

<https://orcid.org/0000-0003-0937-2356>

БЕКЗОД ШЕРЗОДОВИЧ ШАРИПОВ

Бухарский государственный университет, магистрант

PILGRIMAGE AND RELIGIOUS TOURISM: SCIENTIFIC THEORETICAL ANALYSIS OF DIFFERENCES AND SIMILARITIES

NUTFILLO SALIMOVICH IBRAGIMOV

Bukhara State University, Dsc.

<https://orcid.org/0000-0003-0937-2356>

BEKZOD SHERZODOVICH SHARIPOV

Bukhara State University, Masters student

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada ziyorat hamda diniy turizmning bir-biridan farqli va o'xshash jihatlari borasida dunyo olimlari olib borgan tadqiqotlar xususida so'z yuritilib, ziyorat turizmining konseptual o'zgarishga uchrashi natijasida zamonaviy ziyorat turizmi shakllarining paydo bo'lganligi, din va ziyoratning tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, ziyorat turizm hamda diniy turizmning shakllanish jarayoni, ular o'rtasidagi bog'liqliklar, nomuvofiqlarning paydo bo'lishi, yondashuvlardagi farqli jihatlar tahlil qilinib, mualliflarning o'z yondashuvlari va bu boradagi aniq ilmiy pozitsiyalari asoslangan. Taraqqiyot natijasida ehtiyojlarning ko'payib borishi ziyorat turizmining turli-tuman, yangi shakllarining vujudga kelishiga sabab bo'lgani atroflicha o'rganilib, diniy turizm va ziyorat turizmi o'rtasidagi bahslarga sabab bo'ladigan muammoli jihatlarni hal qilish maqsadida yangi terminologik yondashuvni qo'llash taklif etilgan. Tadqiqotlar va o'rganishlar natijasida chiqarilgan ilmiy xulosalarga asoslangan holda aniq takliflar o'rta tashlangan.

Kalit so'zlar

Ziyorat, din, diniy turizm, ziyorat turizmi, qora turizm, drakula turizmi, chegara turizmi, ko'ngilli turizm.

Аннотация

В данной научной статье рассказывается об исследованиях, проводимых мировыми учеными о различных и схожих аспектах паломнического и религиозного туризма, о появлении современных форм паломнического туризма в результате его концептуального изменения анализируются составляющие религии и паломничества. Также анализируется процесс становления паломнического туризма и религиозного туризма, их связи,

возникновение несоответствий, разные аспекты подходов, а также обосновываются собственные подходы авторов и конкретные научные позиции в этом отношении. В результате развития рост потребностей привел к возникновению различных, новых форм паломнического туризма, а также к применению нового терминологического подхода с целью решения проблемных моментов, вызывающих споры между религиозным туризмом и паломническим туризмом. На основании научных выводов, сделанных в результате исследований разработаны конкретные предложения развития паломнического туризма.

Ключевые слова

Паломничество, религия, религиозный туризм, паломнический туризм, черный туризм, дракула-туризм, пограничный туризм, волонтерский туризм.

Abstract

This scientific article describes the research conducted by world scientists on various and similar aspects of pilgrimage and religious tourism, the emergence of modern forms of pilgrimage tourism as a result of its conceptual change, the components of religion and pilgrimage are analyzed. It also analyzes the process of formation of pilgrimage and religious tourism, their connections, the emergence of inconsistencies, different aspects of approaches, as well as substantiates the authors' own approaches and specific scientific positions in this regard. As a result of development, the growth of needs has led to the emergence of various, new forms of pilgrimage tourism, as well as to the application of a new terminological approach in order to solve problematic issues that cause disputes between religious tourism and pilgrimage. Based on the scientific conclusions made as a result of the research, specific proposals for the development of pilgrimage tourism have been developed.

Keywords.

Pilgrimage, religion, religious tourism, pilgrimage tourism, black tourism, dracula tourism, frontier tourism, volunteer tourism.

Kirish

Turizمنىڭ jadal rivojlanib borishi sharoitida, sohaning raqobatbardosh bozor muhitida mustahkam o'ringa ega bo'lishi har jihatdan samarali bo'lgan yuqori klassdagi servis, mahsulot va xizmat turlarining diversifikatsiyasi bilan bevosita bog'liq. Xususan, kishilar e'tiqodi asnosida vujudga keladigan sayohat motivlarini inobatga olib, diniy resurslarning har jihatdan qulay shakldagi xizmatlarni taklif etishda zamonaviy talab darajasida bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Insoniyat tamadduni rivojida dinning muhim ahamiyatga ega ekanligini inobatga olib, milliardlab insonlar u yoki bu dinga e'tiqod qilishlari hamda bu maqsadda ichki va xalqaro miqyosda sayohatga chiqishlari turizm sanoati oldiga qulay infratuzilmani yaratish, servis darajasini maksimal darajada oshirishni talab etadi. Eng avvalo din va turizm tushunchalarini chuqurroq o'rganish, ziyorat turizmi va diniy turizm o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish, aniq farqlarni belgilash va shu asosda ilmiy izlanishlar yo'nalishini yanada aniqlashtirib olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mădălina Giușcă ziyorat va diniy turizmni mazmunini aniqlashtirish uchun ularni ikki xil konsept sifatida ko'rib chiqqan.

Noga Collins-Kreiner ziyorat fenomenining so'nggi o'n yilliklardagi rivojlanishini tahlil qilgan.

Z.G.Oblitsova ziyorat hamda diniy turizmning o'xshashlik va tafovutlarini shuningdek, ziyorat hamda diniy turizmning paydo bo'lish, rivojlanish bosqichlarini o'rgangan.

Antoni Jakowski ziyorat terminologiyasini chuqur tahlil qilgan va islom dinining 5 ta farz amalidan biri hisoblanuvchi haj ziyorati misolida „ziyaratni turizm sayohati deb qabul qilish mumkinmi?“ degan savolni o'rtaga tashlagan¹.

Tadqiqot metodologiyasi

¹ Jackowski A. Religious tourism: problems with terminology // Peregrinus Cracoviensis. – 2000. – № 10.

Ushbu ilmiy maqolada ziyorat, din, ziyorat turizmi va diniy turizm borasidagi dunyo olimlarining yondashuvlari analiz va sintez qilingan. Ziyorat va diniy turizm bo'yicha qiyosiy tahlillar qilinib, ziyorat turizmi hamda diniy turizm tushunchalari bo'yicha muallif tomonidan aniq ta'riflar berilgan va farqli jihatlar aniqlashtirilgan.

Bundan tashqari, ziyorat turizmining zamonaviy yondashuvlar asosidagi yangicha shakllarini inobatga olgan holda, an'anaviy ziyorat bilan bog'liq qarashlarda diniy turizm va ziyorat turizmi o'rtasidagi murakkabliklar, tushunmovchiliklarni bartaraf etish maqsadida muallif tomonidan ziyorat turizmining „Mehribonlik turizmi“ (Kindness tourism) deb nomlangan yangi shakli ilgari surilib, uning yuzaga kelish zarurati ilmiy asoslab berilgan.

Tahlil va natijalar

Din hamda turizm atamalari o'rtasidagi munosabat turli nuqtai nazardan kelib chiqib o'rganilgan. E'tiqod insoniyat tamadduni rivojlanishida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, ilmiy munozaralar turizm va din tutashadigan nuqtalarda murakkablik kasb etadi.

Diniy maqsadlarda sayohat qilish yangi hodisa emas va u turizmning eng qadimgi turi hisoblanadi². Kishilar o'z e'tiqodi va ishonchiga suyanib, ruhiy-ma'naviy xotirjamlikka erishish maqsadida, azaldan diniy maqsadlarda safarlarga chiqib ma'lum bir amallarni ado etib kelishgan.

Diniy turizm faqatgina kuchli yoki aniq yo'naltirilgan diniy ziyorat motivatsiyasi emas balki ziyorat bilan bog'liq bo'lmagan, diniy nuqtalarga rekreatsiya yoki diqqatga sazovor joylarni ko'rish maqsadida sayohat qilish hamdir³. Demak, diniy safarlarning maqsadi faqatgina e'tiqodga bog'liq bo'lib qolmasdan, turli xil sabablar bilan ham xarakterlanishi mumkin va bu endigina vujudga kelgan jarayon emas.

Diniy turizm turistik harakat shakllaridan biri bo'lib, uning ortida turgan motivatsiya, uning maqsadlari va destinatsiyalari (muqaddas joylar) bilan xarakterlanadi⁴. Motivatsiyaning ma'lum bir dinga e'tiqod qiluvchi insonni harakatlanishga undashi aniq maqsadga erishish hamda belgilangan destinatsiyalarda amalga oshiriladigan diniy amallarni bajarishda muhim ekanligi o'z-o'zidan tushunarli.

Muqaddas joylarga ziyorat qilish turizmning eng qadimgi turi hisoblanadi. Din aniq bir maqsadda amalga oshiriladigan ziyorat safarining yo'naltiruvchi kuchidir. Ziyorat - bu ziyoratlarning geografik makonida yuzaga keladigan diniy va tabiiy omillarning o'zaro ta'siridan iborat murakkab va o'zgaruvchan hodisa. Bu degani ziyoratni oddiy tushuncha sifatida qabul qilish to'g'ri emas va shuning barobarida o'zgarishlarga uchrash hodisasi bu jarayonda kuzatilishi tabiiy bir holat. Faqat bunda qat'iy diniy maqsaddagi safarlarni o'zida jamlagan, jarayonning qay tartibda amalga oshishi deyarli kishilar ongiga singib, aytish mumkin bo'lsa aksioma darajasidagi qonun qoidalar shakllangan ayrim mustasno holatlari mavjud.

Ziyorat konsepsiyasi zamonaviy dunyoda turizmning ko'plab segmentlarida kuzatilayotgan bo'lib, insonlar chuqur va mustahkam transformatsiya elementlarini izlash maqsadida ma'lum bir joyga yo'l oladilar. Ilgari surilgan va ilgari surilayotgan diversifikatsiyalangan ziyorat konsepsiyalari: ma'naviy-ruhiy turizm (spiritual tourism), qora turizm (dark tourism), cherkov turizmi (church tourism), chegara turizmi (frontier tourism), ryukzak turizmi (backpacking tourism), drakula turizmi (dracula tourism), ko'ngilli turizm (volunteer tourism) ziyorat shakllari sifatida olimlar tomonidan qayd etilgan. Biroq, Collins-Kreiner bu yoshartirish ziyoratning diniy elementini yo'qotib, boshqa

² T.Hassan, M.Carvache-Franco, W.Carvache-Franco, and O.Carvache-Franco. Segmentation of Religious Tourism by Motivations: A Study of the Pilgrimage to the City of Mecca. *Sustainability* 2022, 14, 7861. – 1p. <https://doi.org/10.3390/su14137861>.

³ Z.Mu, H.Li, W.Jiang-Hong, L.Ji, J.Yan-Geng and L.Xiting. Religious tourism and cultural pilgrimage: a Chinese perspective. *Religious tourism and pilgrimage festivals management : an international perspective / [edited by] Razaq Raj and Nigel D. Morpeth.2007. – 99 b.*

⁴ C.Fernandes, E.Pimenta, F.Gonçalves and S.Rachão. A new research approach for religious tourism: the case study of the Portuguese route to Santiago. *Int. J. Tourism Policy*, Vol. 4, No. 2, 2012. – 84 p. Liszewski, S. (2000) 'Pilgrimages or religious tourism', *Peregrinus Cracoviensis*, No. 10, pp.47–51.

sayohat turlaridan ajralib turadigan noyob o'ziga xosligidan ajralishiga sabab bo'lganini ta'kidlaydi⁵. Tushunarliki turizmning rivojlanib borishi, kishilar dunyoqarashining o'zgarishi, yangicha xizmatlar va ehtiyojlarning vujudga kelishi jarayonida ziyoratning tub mohiyatini saqlab qolish qolish, shu bilan bir qatorda zamonaviy yondashuvlarni to'g'ri qabul qilish va klassifikatsiyalash muhim.

Ziyorat insoniyatning qadimiy faoliyati ko'rinishi bo'lib, universal va etnik xususiyatga ega dinlar - buddizm, nasroniylik, islom, iudaizm va hinduizm turli yo'nalishlarga ega bo'lgan, murakkab ziyorat madaniyatini, destinatsiyalar va noyob rituellarni rivojlantirdilar⁶. Ziyoratga borish milliy yoki diniy maqsadlar bilangina chegaralanib qolmaydi⁷. Maqsadlarning turlicha bo'lishi ziyoratning muqaddas diniy e'tiqodga bog'liq asl mazmun-mohiyatini yo'qotishiga sabab bo'lmasligi lozim.

E'tiqod qiluvchilar qalbida ziyorat alohida o'rin tutadi va bu yangilik emas⁸.

Ziyorat bo'yicha tadqiqotlarda uning tabiatini ichki, ruhiy yoki hissiy sayohatlarni osonlashtiradigan jismoniy faoliyat sifatida tobora ko'proq o'rganilmoqda⁹. Kompleks yondashuv umumiy xulosalar chiqarishda to'g'ri bo'lishi ehtimol, ammo bu elementar yo'nalishlarda olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning nafliligini kamaytirib qo'ymaydi.

Ayrim olimlar fikricha, ziyorat diniy sabablarga ko'ra amalga oshiriladi. Turizm hamda ziyorat o'rtasida diniy nuqtai nazardan ma'lum bir bo'shliqlar mavjud. Ziyoratchi va turist masalasi ikki darajada ko'rib chiqilishi lozim: birinchidan, diniy tashkilotlar va sayohatchilarning o'z nuqtai nazaridan va ikkinchidan, sanoat nuqtai nazaridan¹⁰. E'tiqod vakillari ilmiy yondashuvlarni rad etishlari ehtimolini inobatga olgan holda har ikki yo'nalishdagi qarashlarni inobatga olib, maqbul variantlarni yechim sifatida tanlash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Brendon ziyoratga uchta omilni kiritadi: 1)muqaddas joy, 2)individual kishi yoki jamoa uchun jozibadorlik, 3)muayyan maqsad, ma'naviy yoki moddiy naf¹¹.

Diniy turizm va ziyoratning o'xshash hamda farqli jihatlarni chuqurroq tahlil qilishdan oldin ziyoratchi hamda turist tushunchalari o'rtasidagi qiziq jihatga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Ziyoratchi hamda turistni ajratish omili sifatida ziyoratchining o'zgarish xohishi hamda imon e'tiqodni ziyorat qilnadigan maskandan topish istagida deb qarash mumkin. Diniy turizm sig'iniladigan, e'tiqod qilnadigan diqqatga sazovor joylarga tashrif buyurishni o'z ichiga oluvchi turizm shakli. Shu bilan bir qatorda turizm ziyorati kabi aralash/muqobil shakllar ham rivojlanib borgan¹².

Xalqaro adabiyotlarda turizm hamda ziyorat o'rtasidagi tafovut keng miqyosda o'rganilgan bo'lib, turlicha mazmundagi yo'nalishlar juda ko'plab yondashuvlarni paydo qildi¹³(1-jadvalga qarang).

1-jadval

Din va ziyorat turizmi borasidagi olimlar fikrlari

Krzysztof Rejman, Piotr Maziarz, Cezary Andrzej Kwiatkowski, Małgorzata Haliniarz.	Ziyorat turizmi diniy turizmning bir qismidir ¹⁴ .
D.L.Gladstone; Yogesh Hole, E.B.Khedkar, Snehal Pawar.	Ziyorat turizmi sayyohlarning imon va e'tiqodida muhim bo'lgan joylar ibodatxona, ziyoratgo yoki boshqa joylarga sayohat qilishdir. U diniy turizm bilan ham bog'lanishi mumkin
Z.G.Oblitsova	Diniy turizm ziyoratga juda ham yaqin turadi.
E.E.Konovalova, A.A.Zavoyskaya	Ziyorat diniy turizmning o'ziga xos ko'rinishi ¹⁵
	Diniy turizm hamda ziyorat tushunchalarini aralashtirib yuborish mumkin emas. Ularning

V.N.Yakunin	asosiy farqi diniy turizm yangi bilimlar olish maqsadiga ega, ziyorat esa sof diniy xarakterga ega ¹⁶ .
Cohen, Collins-Kreiner	Turizm va ziyorat turli xil ijtimoiy hodisalardir

Dinga ilohiyot nuqtai nazaridan yondashuv dinni uning ichidan o'rganishdir, chunki ilohiyot vakillari dinni faqat xudoga ishongan kishi tushunishi mumkin deb hisoblaydilar. Dinni o'rganishda ilohiy yo'nalish bilan birga falsafiy va ilmiy yo'nalishlar ham mavjud. Falsafiy va ilmiy yo'nalishlar dinni tafakkur, mantiqiy-nazariy, empirik-ilmiy nazariyalarga tayanib o'rganadi¹⁷.

Din tushunchasi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtayi nazardan qaraganda u ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridan sanaladi. Sotsiologik nuqtayi nazardan qaralganda din jamiyat uchun zaruriy narsa, ijtimoiy hayotning ajralmas qismi. U ijtimoiy munosabatlarni yuzaga keltiruvchi va amalga oshiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Din ma'naviy-ruhiy ehtiyojni qondiruvchi, tasalli beruvchilik vazifasini bajargan va hali hamon bajarmoqda¹⁸.

⁵ R. Polus, N. Carr, · T.Walters. Conceptualizing the Changing Faces of Pilgrimage Through Contemporary Tourism. *International Journal of the Sociology of Leisure* (2022) 5:321–335 <https://doi.org/10.1007/s41978-022-00109-7>.

⁶ Coleman, S. and Elsner, J. 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

⁷ Lam, Kai Shun, A Rationalized Visit to Holy Land - Israel (June 1, 2021). – 35 p. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3857345> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3857345>

⁸ M.Simona. Pilgrimage phenomenon in the new context of post-communist Romanian media. *APOSTOLESSACHESS. Journal for Communication Studies*, vol. 4, no. 2(8) / 2011. – 129 p.

⁹ A.Maddrella, R.Scriven. Celtic pilgrimage, past and present: from historical geography to contemporary embodied practices. *Social & Cultural Geography*, 2016 Vol. 17, No. 2, 300–321, <http://dx.doi.org/10.1080/14649365.2015.1066840>.

¹⁰ M. Pourtaheri, K.Rahmani, H.Ahmadi. Impacts of Religious and Pilgrimage Tourism in Rural Areas: The Case of Iran. *Journal of Geography and Geology*; Vol. 4, No. 3; 2012. 122-129 p; Collins-Kreiner, N. (2010). The geography of pilgrimage and tourism: Transformations and implications for applied geography. *Applied Geography*, 30, 153-164. <http://dx.doi.org/10.1016/j.apgeog.2009.02.001>.

¹¹ E. Rot, K.Mikinac, and S.Bogdan. 2014. General characteristics of religious tourism in Croatia. *UTMS Journal of Economics* 5 (1): 79–87.

¹² M. Giuşcă. Religious tourism and pilgrimage at Prislop Monastery, Romania: motivations, faith and perceptions. 149-167 p.

¹³ V. Puşcaşu. *European Journal of Science and Theology*, June 2015, Vol.11, No.3, 131-142. Religious tourism or pilgrimage?; E. Cohen, *Pilgrimage and tourism: Convergence and divergence*, in *Sacred Journeys*, A. Morinis (ed.), Greenwood Press, Westport, 1992, 47–61; V. Turner, *Hist. Religions*, 12(3) (1973) 191-230.

¹⁴ Rejman, K., Maziarz, P., Kwiatkowski, C. A., & Haliniarz, M. (2016). Religious tourism as a tourism product. *World Scientific News*, (57), 562-575.

¹⁵ Коновалова Е. Е., Завойская А. А. Организация и развитие паломнического туризма в Кировской области // *Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд*. 2010. №5-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-i-razvitie-palomnicheskogo-turizma-v-kirovskoy-oblasti> (дата обращения: 24.12.2022).

¹⁶ Якунин Вадим Николаевич Религиозный туризм и паломничество: особенности организации, проблемы и перспективы развития // *Культурное наследие России*. 2017. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznyy-turizm-i-palomничество-osobennosti-organizatsii-problemy-i-perspektivy-razvitiya> (дата обращения: 25.12.2022).

¹⁷ A.V.Narbekov. *Dinshunoslik asoslari: O'quv qo'llanmasi*. –T.:O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2007. – 10 b.

¹⁸ Z. Islomov, N. Muhamedov, F. Sindarova. *Dinshunoslik: akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma*. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. – T.: «Niso Poligraf», 2016. – 7 b; D.Raximjanov, O.Ernazarov. *Dinshunoslikka kirish [Matn]*; o'quv qo'llanma. — Toshkent; «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 50 b.

Bir tomondan ziyoratni statik ritualizmlı normativ ziyorat ko‘rinishi sifatida ko‘rish mumkin, biroq, boshqa tomondan, turli madaniyat vakillari tomonidan turlicha yo‘llar bilan muqaddas joylarga tashrif buyurish ziyoratning muqobil shakli hisoblanadi¹⁹.

Xristian ziyorati poklanish, tavba qilish maqsadida amalga oshirib kelingan, ammo hattoki ziyorat sof diniy ko‘rinishga ega bo‘lgan davrda ham ziyoratchilarni sargardonlik, o‘yin-kulgi, o‘rganish va qiziquvchanlik kabi dunyoviy istaklar ham ziyoratga undagani ma‘lum²⁰ „Muqaddas yer“ xristian ziyoratchilarining paradigmatic manzildir²¹.

"Muqaddas joylar" ziyoratlari - bu qadimgi Misr davridan beri ma‘lum bo‘lgan turizmning eng qadimiy shaklidir. Diniy motivatsiya allaqachon o‘sha paytdagi "turistlar oqimi" ga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Shuning uchun ham diniy turizm tarixi asrlarga borib taqaladi²².

T.E.Stenyakova fikricha, diniy turizm durli konfessiyadagi insonlarning ehtiyojlariga asoslanadigan turizm. Ziyorat yoki diniy maqsadlardagi sayohat esa chuqur qadimiy ildizlarga ega tarixiy turizm shaklidir²³. Bilamizki, ehtiyoj insonning yashashi, rivojlanib borishi hamda kamol topishi uchun kerakli hayotiy vositalarga bo‘lgan zaruriyat.

1-rasm. Dinning tarkibiy qismlari²⁴

Dinning tarkibiy qismlari ma‘lum bir dinga e‘tiqod qiluvchi kishi ya‘ni dindor, muqaddas manba, dinga oid urf-odat va ma‘rosimlar, ibodatxona va albatta e‘tiqoddır(1-rasm). Ziyorat esa ziyoratchi, ziyorat obyekti hamda ziyorat amallarini o‘z ichiga oladi (2-rasm).

¹⁹ M.I.Al Zoubi, Y.Ibrahim. Tourists or Pilgrims: Classification of the Visitors at the Baptism Site of Jesus Christ in Jordan. International Review of Management and Marketing | Vol 10 • Issue 1 • 2020. – 72-73 b.

²⁰ Tatjana Schnell & Sarah Pali (2013) Pilgrimage today: the meaningmaking potential of ritual, Mental Health, Religion & Culture, 16:9, 887-902, DOI: 10.1080/13674676.2013.766449 To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/13674676.2013.766449>.

²¹ Hillary Kaell (2016) Can Pilgrimage Fail? Intent, Efficacy, and Evangelical Trips to the Holy Land, Journal of Contemporary Religion, 31:3, 393-408, DOI: 10.1080/13537903.2016.1206254 To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/13537903.2016.1206254>.

²² V.N.Yakunin, V.M.Yamashev, O.I.Anuchin, T.I.Adaevskaya, N.V.Ovsyannikova. Religious tourism and pilgrimage in Russia: culturalhistorical analysis. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC November 2016 Special Edition. – 2596 p.

²³ Сентякова Татьяна Евгеньевна Ресурсы паломнического туризма // Иднакар: методы историко-культурной реконструкции. 2017. №1 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/resursy-palomnicheskogo-turizma> (дата обращения: 24.12.2022).

²⁴ D.Raximjanov, O.Ernazarov. Dinshunoslikka kirish [Matn]; o‘quv qo‘llanma. — Toshkent; «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 11 b.

2-rasm. Ziyoratning tarkibiy qismlari²⁵

„Ziyorat” hamda „diniy turizm” tushunchalari o‘xshash biroq, maqsadlar, motivlar, maqsad qo‘yish (целеполаганиям) va shu kabilarda farqlanadi. Diniy turizm ziyoratga juda ham yaqin turadi. Bu „haqiqiy ziyorat” darajasiga chiqmagan biroq, anglash turizmi endilikda ularni qoniqtirmaydigan turistlar uchun mo‘ljallangan ziyoratdir. Aynan ular uchun diniy turizm, ta’lim va ma’rifiy maqsadlarda muqaddas joylarni ziyorat qilish mavjud²⁶.

Ziyorat bilan bog‘liq tushunchalarning tahlili jarayonida ota-onani ziyorat qilish, qarindoshlarni ziyorat qilish, xasta ziyorati kabi atamalarga ham ko‘p bora duch kelish mumkin. Buni shu bilan izohlash mumkinki darhaqiqat, islom dini odoblari nuqtai nazaridan yuqoridagi amallarni bajarish savobli sanaladi biroq, biz ularni bevosita ziyorat turizmiga aloqador deya yakuniy xulosa bildira olmaymiz. Buning boisi shundaki ularning barchasi diniy yondashuv xususan, islom dini hamda xalq ma’naviy, tarbiyaviy kamoloti vositasidan kelib chiqib terminologik qonun-qoida singari ijtimoiy miqyosda singib ketgan. Bizning fikrimizcha „do‘stlar va qarindoshlarni ziyorat qilish” (Visiting friends and relatives) yoki „do‘stlar va qarindoshlarnikiga tashrif buyurish” turizm shaklini qo‘llash qarindoshlarni ziyorat qilish tushunchasiga muvofiq keladi. Bunga ota-onani ziyorat qilishni ham qisman kiritish mumkin.

"Do‘stlar va qarindoshlarni ziyorat qilish" atamasi asosan "zavq" va "biznes" „boshqalar” bilan bir qatorda to‘rtta asosiy motivatsion toifadan biri sifatida ishlatiladi.²⁷ „Do‘stlar va qarindoshlarni ziyorat qilish” atamasi o‘z istiqomat joyidan boshqa yo‘nalishda joylashgan do‘stlar hamda qarindoshlarnikiga tashrif buyurish demakdir²⁸.

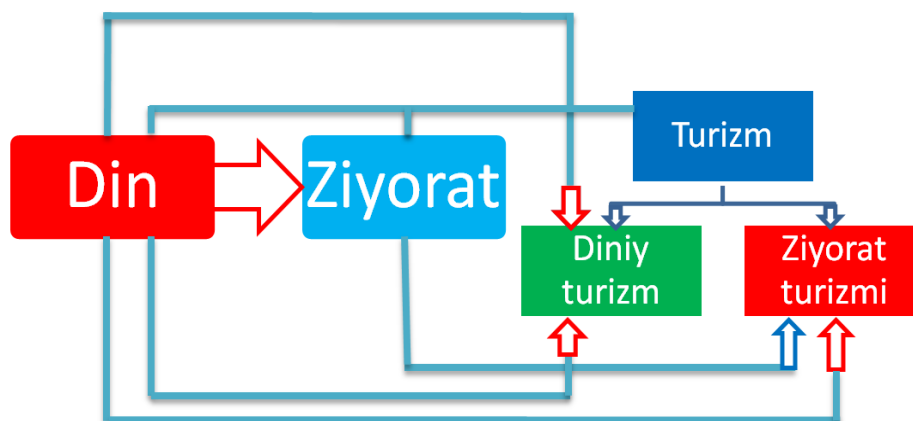
Xastalikka chalingan yaqin insonlarni ko‘rish maqsadida tashrif buyurishni meditsina turizmi yoki qarindoshlarni ziyorat qilish shakliga kiritish mumkinmi yoki yo‘qmi degan savolga uzil kesil yo‘q degan javobni berish mumkin. Bu shakldagi turizmni „**mehribonlik turizmi**” (**kindness(mercifull) tourism**) deb atash maqbul variantdir. Ota-onani ziyorat qilish tushunchasi bu o‘rinda ham qisman muvofiq keladi. Demak, „mehribonlik turizmi” xasta ziyorati (begona bo‘lishi ham mumkin), xasta bo‘lgan yaqin qarindoshlarni ziyorat qilish va qisman ota-onani ziyorat qilish tushunchalarini o‘z ichiga oluvchi turizm shaklidir. Shuni alohida qayd etish kerakki, yaqin qarindoshlar orasida kasallikka chalingan kishilarni ko‘rish maqsadida safar qilishni ziyorat hamda savob tushunchalari bilan bog‘liqligi mavjud ekanligini inobatga olmaslik mumkin emas va bu o‘rinda „kindness tourism” atamasini qo‘llash lozim ko‘plab tushunmovchiliklar yechimi bo‘lishi mumkin. Mehribonlik turizmi – bu diniy amallarni bajarish bilan bog‘liq bo‘lmagan biroq, diniy ta’sirga ko‘ra, shuningdek, ruhiy osoyishtalik, qalb xotirjamligi maqsadida xastalikka chalingan insonlarni, yaqin qarindoshlarni hamda ota-onani ko‘rish maqsadida safar qilishdir.

²⁵ Muallifning manbalar asosidagi ishlanmasi.

²⁶ З.Г. Облицова. Паломничество и религиозный туризм: сходство и различия. 2019.

²⁷ Griffin, T. (2013). Visiting friends and relatives tourism and implications for community capital. Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events, 5(3), 233-251.

²⁸ Barnett, E. D., MacPherson, D. W., Stauffer, W. M., Loutain, L. Hartz, C. F., Mattell, A. and Berhens, R. H. (2010) The Visiting Friends or Traveler in the 21st Century: Time for a New Definition, Journal of Travel Medicine, 17(3), 163-170.

3-rasm. Ziyorat turizmi va diniy turizmning shakllanish jarayoni²⁹

Ziyorat diniy e'tiqodga asoslanib amalga oshiriladigan amallar ekanligini hisobga olib, u dinning tarkibiy qismidir degan fikrga kelish mumkin. Biroq, turizm tushunchasi bu ikki terminga qo'shilganida vaziyat mutlaqo o'zgaradi.

Jahon Turizm Tashkilotiga ko'ra: „Turizm - bu ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hodisa bo'lib, u odamlarning shaxsiy yoki biznes / kasbiy maqsadlarda odatdagi muhitdan tashqaridagi mamlakatlarga yoki joylarga harakatlanishini nazarda tutadi. Bu odamlar tashrif buyuruvchilar deb ataladi (ular turistlar yoki ekskursionistlar bo'lishi mumkin; rezidentlar yoki norezidentlar) va turizm ularning faoliyati bilan bog'liq bo'lib, ularning ba'zilar turizm xarajatlarini o'z ichiga oladi“³⁰. Demak, turizm ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hodisa.

Ziyorat turizmi diniy turizmning tarkibiy qismi emas. Ziyorat dinning tarkibiy qismidir. Din tushunchasi diniy turizm tushunchasi ta'sirida din bilan bog'liq bo'lmagan juda ko'plab jihatlarni o'zida mujassam etganini inobatga olib, ziyorat turizmi diniy turizmning tarkibida bo'la olmaydi degan fikrni ilgari surish mumkin. Musulmon xristian diniga ta'luqli ziyorat obyektida ziyorat amallarni bajaraganidek xristian ham musulmonlarga tegishli obyektida ziyorat qilmaydi. Xo'sh, agar shunday bo'ladigan bo'lsa u holda nima sababdan diniy turizm va ziyorat turizmi bir-biriga qo'shilib ketishi kerak? Aynan diniy amallar bilan bog'liq vaziyat sababli ham ziyorat va diniy turizmni aralashtirib yoki bir xil tushuncha sifatida qabul qilishning imkoni mavjud emas. Boshqa istalgan turizm turlarini xohlagan kishi agar jismoniy, ruhiy va shu kabi boshqa imkoniyatlari yetsa amalga oshira oladi. Biroq, din va e'tiqod masalasida bunday deyish imkonsizdir. Shuning uchun ham diniy turizm va ziyorat turizmi alohida-alohida turizm yo'nalishlari sifatida talqin etilishi lozim. Demak, yuqoridagilarni inobatga olgan holda diniy turizm va ziyorat turizmiga quyidagicha ta'riflarni berishimiz mumkin:

Diniy turizm – bu turistlar uchun diniy e'tiqod nuqtai nazaridan ahamiyatga ega bo'lgan va ega bo'lmagan muqaddas joylarga, diniy obyektlarga, diniy amallarni bajarish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda qilinadigan sayohatdir.

Ziyorat turizmi – bu turistlar uchun diniy e'tiqod nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega bo'lgan muqaddas joylarga, diniy obyektlarga diniy amallarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan maqsadlarda qilinadigan sayohatdir.

Xulosa va takliflar

Tahlil va analizlar natijasida diniy hamda ziyorat turizmi tushunchalari bo'yicha quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Diniy turizm va ziyorat turizmi o'rtasida o'ta murakkab bog'liqliklarning mavjud ekanligi hozirga qadar ko'plab ilmiy tushunmovchiliklar, qarama-qarshi fikrlarni yuzaga keltirgan va munozaralar hozirga qadar davom etib kelmoqda.

²⁹ Muallif ishlanmasi

³⁰ <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>

2. Umumiste'moldagi xastani ziyorat qilish, ota-onani ziyorat qilish, yaqin qarindoshlarni ziyorat qilish kabi shakllarni ziyorat turizmiga ham, diniy turizmga kiritmasdan „mehribonlik turizmi” (kindness tourism) deb nomlanadigan yangi terminda atash maqsadga muvofiq.
3. Ziyorat dinning tarkibiy qismiga kiradi va uning ajralmas bir qismidir. Faqat bu tushunchani diniy turizm va ziyorat turizm tushunchalari o'rtasidagi mutanosiblik deb qabul qilish ilmiy xatoliklarni keltirib chiqaradi.
4. Ziyorat turizmi diniy turizmning tarkibiga kirmaydi. Buning asosiy sababi diniy turizm iymon-e'tiqod tushunchasiga zamonaviy ta'sirlar natijasida juda ko'plab yangiliklarning o'zlashib ketganligidadir. Ziyorat turizmida ziyorat amallarining ado etilishi ushbu sayohat ishtirokchilarining boshqa turizm shakllaridan farqlanishida sosiy rolni bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. A.Maddrella, R.Scriven. Celtic pilgrimage, past and present: from historical geography to contemporary embodied practices. *Social & Cultural Geography*, 2016 Vol. 17, No. 2, 300–321, <http://dx.doi.org/10.1080/14649365.2015.1066840>.
2. A.V.Narbekov. Dinshunoslik asoslari: O'quv qo'llanmasi. –T .:O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2007. – 10 b.
3. Apollo, M., Wengel, Y., Schänzel, H., & Musa, G. (2020). Hinduism, ecological conservation and public health: what are the health hazards for religious tourists at hindu temples? *Religions*, 11, 416.
4. Barnet, E. D., MacPherson, D. W., Stauffer, W. M., Loutain, L. Hartz, C. F., Mattell, A. and Berhens, R. H. (2010) The Visiting Friends or Traveler in the 21st Century: Time for a New Definition, *Journal of Travel Medicine*, 17(3), 163-170.
5. C.Fernandes, E.Pimenta, F.Gonçalves and S.Rachão. A new research approach for religious tourism: the case study of the Portuguese route to Santiago. *Int. J. Tourism Policy*, Vol. 4, No. 2, 2012. – 84 p.
6. Chélini, J., & Branthomme, H. (1982). *Les chemins de Dieu. Histoire des pèlerinages chrétiens des origines à nos jours*. Hachette.
7. Coleman, S. and Elsner, J. 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Collins-Kreiner, N. (2010). The geography of pilgrimage and tourism: Transformations and implications for applied geography. *Applied Geography*, 20, 153–164.
9. Collins-Kreiner, N. (2015). Dark tourism as/is pilgrimag. *Current Issues in Tourism*, 19, 1185–1189.
10. Collins-Kreiner, N. (2016). The lifecycle of concepts: The case of 'Pilgrimage Tourism'. *Tourism Geographies*, 18(3), 322–334. <https://doi.org/10.1080/14616688.2016.1155077>
11. D.H. Olsen and D.J.Timothy, *Tourism and religious journeys*, in *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, Contemporary Geographies of Leisure, Tourism and Mobility, D.J.Timothy & D.H. Olsen (eds.), Routledge, London, 2006, 5.
12. D.Raximjanov, O.Ernazarov. Dinshunoslikka kirish [Matn]; o'quv qo'llanma. — Toshkent; «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. — 11, 50 b.
13. E. Cohen, *Pilgrimage and tourism: Convergence and divergence*, in *Sacred Journeys*, A. Morinis (ed.), Greenwood Press, Westport, 1992, 47–61pp.
14. E. Rot, K.Mikinac, and S.Bogdan. 2014. General characteristics of religious tourism in Croatia. *UTMS Journal of Economics* 5 (1): 79–87.pp.
15. Gladstone, D.L. (2013). *From pilgrimage to package tour: Travel and tourism in the third world*. London: Routledge.
16. Griffin, T. (2013). Visiting friends and relatives tourism and implications for community capital. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 5(3), 233-251.
17. Hole Y., Snehal P. The significance of pilgrimage tourism to sustainable development with special reference to the Indian context // *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*. – 2019. – T. 8. – №. 3. – C. 1-11.

18. Hovi, T. (2010). Dracula tourism as pilgrimage? *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 22, 211–227. <https://doi.org/10.30674/scripta.67368>
19. Jackowski A. Religious tourism: problems with terminology // *Peregrinus Cracoviensis*. – 2000. – №. 10.
20. Kiely, T. (2013). Tapping into Mammon: Stakeholder perspectives on developing church tourism in Dublin’s Liberties. *Tourism review*, 68(2), 31–43. <https://doi.org/10.1108/TR-01-2013-0001>. <https://doi.org.ezproxy.otago.ac.nz/>
21. Laing, J. H., & Crouch, G. I. (2011). Frontier tourism: Retracing mythic journeys. *Annals of Tourism Research*, 38(4), 1516–1534. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2011.02.003>
22. Lam, Kai Shun, A Rationalized Visit to Holy Land - Israel (June 1, 2021). – 35 p. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3857345> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3857345>.
23. M. Giuşcă. Religious tourism and pilgrimage at Prislop Monastery, Romania: motivations, faith and perceptions. 149-167 p.
24. M. Pourtaheri, K.Rahmani, H.Ahmadi. Impacts of Religious and Pilgrimage Tourism in Rural Areas: The Case of Iran. *Journal of Geography and Geology*; Vol. 4, No. 3; 2012. 122-129 p.
25. M.I.Al Zoubi, Y.Ibrahim. Tourists or Pilgrims: Classification of the Visitors at the Baptism Site of Jesus Christ in Jordan. *International Review of Management and Marketing* | Vol 10 • Issue 1 • 2020. – 72-73 b.
26. M.Simona. Pilgrimage phenomenon in the new context of post-communist Romanian media. *APOSTOLESSACHESS. Journal for Communication Studies*, vol. 4, no. 2(8) / 2011. – 129 p.
27. Mendel, T. (2010). Foot-pilgrims and backpackers: Contemporary ways of travelling. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, 22, 288–315. <https://doi.org/10.30674/scripta.67372>
28. Mróz, F. The Impact of COVID-19 on Pilgrimages and Religious Tourism in Europe During the First Six Months of the Pandemic. *J Relig Health* **60**, 625–645 (2021). <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01201-0>.
29. Mustonen, P. (2006). Volunteer tourism: Postmodern pilgrimage? *Journal of Tourism and Cultural Change*, 3(3), 160–177. <https://doi.org/10.1080/14766820608668493>
30. R. Polus, N. Carr, · T.Walters. Conceptualizing the Changing Faces of Pilgrimage Through Contemporary Tourism. *International Journal of the Sociology of Leisure* (2022) 5:321–335 <https://doi.org/10.1007/s41978-022-00109-7>.
31. Rejman, K., Maziarz, P., Kwiatkowski, C. A., & Haliniarz, M. (2016). Religious tourism as a tourism product. *World Scientific News*, (57), 562-575.
32. S.Liszewski, (2000) ‘Pilgrimages or religious tourism’, *Peregrinus Cracoviensis*, No. 10, pp.47–51.
33. T.Hassan, M.Carvache-Franco, W.Carvache-Franco, and O.Carvache-Franco. Segmentation of Religious Tourism by Motivations: A Study of the Pilgrimage to the City of Mecca. *Sustainability* 2022, 14, 7861. – 1p. <https://doi.org/10.3390/su14137861>.
34. Tatjana Schnell & Sarah Pali (2013) Pilgrimage today: the meaningmaking potential of ritual, *Mental Health, Religion & Culture*, 16:9, 887-902, DOI: 10.1080/13674676.2013.766449 To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/13674676.2013.766449>
35. Timothy, D., & Olsen, D. (Eds.). (2006). *Tourism, religion and spritual journeys*. London: Routledge.
36. V. Puşcaşu. *European Journal of Science and Theology*, June 2015, Vol.11, No.3, 131-142. Religious tourism or pilgrimage?
37. V. Turner, *Hist. Religions*, 12(3) (1973) 191-230 pp.
38. V.N.Yakunin, V.M.Yamashev, O.I.Anuchin, T.I.Adaevskaya, N.V.Ovsyannikova. Religious tourism and pilgrimage in Russia: culturalhistorical analysis. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication - TOJDAC* November 2016 Special Edition. – 2596 p.
39. Z. Islomov, N. Muhamedov, F. Sindarova. *Dinshunoslik: akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun o’quv qo’llanma. O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi*. – T.: «Niso Poligraf», 2016. – 7 b;

40. Z.Mu, H.Li, W.Jiang-Hong, L.Ji, J.Yan-Geng and L.Xiting. Religious tourism and cultural pilgrimage: a Chinese perspective. Religious tourism and pilgrimage festivals management : an international perspective / [edited by] Razaq Raj and Nigel D. Morpeth.2007. – 99 p.
41. З.Г. Облицова. Паломничество и религиозный туризм: сходство и различия. 2019.
42. Коновалова Е. Е., Завойская А. А. Организация и развитие паломнического туризма в Кировской области // Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. 2010. №5-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-i-razvitie-palomnicheskogo-turizma-v-kirovskoy-oblasti> (дата обращения: 24.12.2022).
43. Котова Татьяна Павловна, Матвеева Любовь Дмитриевна, Щербаков Александр Сергеевич О проблемах паломнического туризма в Башкортостане // Современные проблемы сервиса и туризма. 2019. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-problemah-palomnicheskogo-turizma-v-bashkortostane> (дата обращения: 24.12.2022).
44. Сентякова Татьяна Евгеньевна Ресурсы паломнического туризма // Иднакар: методы историко-культурной реконструкции. 2017. №1 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/resursy-palomnicheskogo-turizma> (дата обращения: 24.12.2022).
45. Якунин Вадим Николаевич Религиозный туризм и паломничество: особенности организации, проблемы и перспективы развития // Культурное наследие России. 2017. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/religioznyy-turizm-i-palomnichestvo-osobennosti-organizatsii-problemy-i-perspektivy-razvitiya> (дата обращения: 25.12.2022).
46. <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>